

કાંડો અને ૧૬૭ પ્રાકૃત ગાથાઓ છે. પહેલા કાંડમાં ૫૪ ગાથાઓ છે, જેમાં નયવાદનું વિશદ વર્ણન છે. નયવાદનું ગંભીર અને તલસ્પર્શી પર્યાલોચન કરવા ઈચ્છનારે આ કાંડનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. બીજા કાંડમાં ૪૩ ગાથાઓ છે, જેમાં મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનની સુંદર છણાવટ છે, તેમજ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ જ્ઞાનની વાસ્તવિકતા સમજાવી એની વિશદ ચર્ચા કરી છે. ત્રીજા કાંડમાં ૭૦ ગાથાઓ છે, જેમાં જ્ઞેય તત્ત્વની ચર્ચા કરી અનેકાન્તવાદ યાને સ્યાદ્વાદની સુંદર વિચારણા આપી છે. એમાં સ્યાદ્વાદના અપૂર્વ રહસ્યનો ખજાનો ભર્યો છે.

આ ગ્રંથ ઉપર શ્વેતાંબર અને દિગંબર આચાર્યોએ ટીકાઓ રચી છે. એમાં શ્વેતાંબર નૈયાયિક આં મલ્લવાદિસૂરિજીકૃત ૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા અને દિગંબર આં સુમતિની ટીકા ઉપલબ્ધ નથી; રાજગચ્છીય શ્વેતાંબરાચાર્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિશિષ્યકૃત તર્કપંચાનન,* શ્રીઅભયદેવસૂરિજીકૃત તત્ત્વબોધવિધાયિની ટીકા વિદ્યમાન છે, જે ૫૪૧૨ શ્લોકમાં છે. આ ટીકા ભારતીય સાહિત્યનો એક અપૂર્વ ગ્રંથ છે, એમ કહીએ તો ચાલે, જેનું બીજું નામ વાદમહાર્ણવ છે.†

૩. દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા : આમાં સૂરિજીની બત્રીશ બત્રીશીઓનો સમાવેશ થાય છે. અત્યારે આમાંની ન્યાયાવતાર સહિત ૨૧ બત્રીશીઓ ઉપલબ્ધ છે, જે જૈનધર્મ પ્રસારક સભા-ભાવનગર તરફથી છપાઈ ગયેલ છે. આની રચના જ એવી અપૂર્વ ગૂઢ અને ગંભીરાર્થ ભરેલી છે કે આ બત્રીશ બત્રીશીઓ ઉપર કોઈ પણ સમર્થ વિદ્વાને ટીકા નથી રચી. આમાં જૈન, વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યનાં તત્ત્વોની ગૂંથણી છે, જે બત્રીશીમાં જે વિષય લીધો તેને એટલી ગહન ભાષામાં અને એવી ઝીણવટભરી રીતે સંગ્રહીત કરેલ છે કે તે વિષયથી અજાણ મનુષ્ય તો આ બત્રીશીને સમજી શકે જ નહિં. આ બત્રીશીઓ પદ્યમાં છે અને તેની અનુષ્ટુપ, ઉપજાતિ, વૈતાલીય, પૃથ્વી, આર્યા પુષ્પિતા, વસંતતિલકા, શિખરિણી, મન્દાકાંતા,

* મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે પણ આ ગ્રંથ ઉપર ટીકા-ટિપ્પણ કરેલ હતું.

† સન્મતિતર્ક સટીક ભા.૧ થી ૫, ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર-અમદાવાદ તરફથી પ્રકાશિત થયો છે. ભા.૧લો શ્રીયશોવિજયજી ગ્રંથમાલા-કાશી અને જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા-અમદાવાદે પણ પ્રકાશિત કર્યો છે.

જેસલમેર ભંડારોમાં આ ગ્રંથની એક તાડપત્રીય પ્રત છે જે પ્રકાશિત ગ્રંથો કરતાં ઘણે સ્થાને જુદી પડે છે અને પ્રાચીન છે.

શાલિની વગેરે વગેરે જુદા જુદા છન્દોમાં રચના કરેલી છે. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીનો ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, આં હેમચંદ્રસૂરિની અન્યયોગવ્યવસ્થેદ દ્વાત્રિશિકા, અયોગવ્યવસ્થેદ દ્વાત્રિશિકા તથા પ્રમાણમીમાંસા અને મધ્વાચાર્યના સર્વદર્શનસંગ્રહ વગેરેનું મૂળ આ બત્રીશીઓમાં છે.

મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજના ન્યાયગ્રંથોમાં ખાસ સન્મતિતર્ક અને દ્વાત્રિશદ્-દ્વાત્રિશિકાઓની છાયા ઝળહળે છે.

આ બત્રીશીઓમાં વાદબત્રીશી, વેદબત્રીશી, બૌદ્ધ સંતાનબત્રીશી, સાંખ્યપ્રબોધબત્રીશી વગેરે તો તે દર્શનગ્રંથોના સંદોહરૂપ છે. આમાંની ઘણી બત્રીશીઓમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીની સ્તુતિઓ છે. ક. સ. આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ જેને માટે કહે છે કે—

ક્વ સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્ષા, અશિક્ષિતાલાપકલા ક્વ વૈષા ।

૪. કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર : અવન્તિ પાર્શ્વનાથના પ્રાગટ્ય માટે આ સ્તોત્ર બનેલ છે, જેમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ છે. વસન્તતિલકાના ૪૪ સંસ્કૃત શ્લોકો છે. ભાષા મંજુલ, સુલલિત, દ્વદયંગમ, ભાવવાહી અને ભક્તિપોષક છે.

૫. નયાવતાર : આં સિંહસૂરિ ક્ષમાશ્રમણે દ્વાદશારનયચક્રની ન્યાયાગમાનુસારિણી ટીકામાં આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરાંત એ ૪ ટીકામાં આં સિદ્ધસેનસૂરિના ગ્રંથોમાંથી (૧) યત્ર હાર્યો વાચ્યં વ્યભિચરતિ નામાધિધાનં તત્ । (૨) કુતો જ્ઞાયતે ઇતિ ચેત્ ? સત્તાર્થા ઇત્યવિશેષેણોક્તત્વાત્ ‘અસ્તિ-ભવતિ-વિયતિ-પયતિ-વર્તતયઃ સત્તાર્થાઃ’ ઇત્યવિશેષેણોક્તત્વાત્ સિદ્ધસૂરિના । (વિ. ૧૬૬) ઇત્યાદિ ઉદ્ધરણો મળે છે જે દિવાકરજીના કોઈ અનુપલબ્ધ ગ્રંથોનાં હોવાનું મનાય છે.

૬. ગંધહસ્તિ-વિવરણ : આં શીલાંકસૂરિજીના એક ઉલ્લેખ મુજબ આં સિદ્ધસેનસૂરિએ ‘આચારંગસૂત્ર’ના પહેલા અધ્યયન ઉપર ગંધહસ્તિ-વિવરણ રચ્યું છે. જેમકે—

શસ્ત્રપરિજ્ઞા-વિવરણમતિબહુગહનં ચ ગન્ધહસ્તિ-કૃતમ્ ।

તસ્માત્ સુખબોધાર્થે, ગૃહ્યામ્યમજ્ઞતા સારમ્ ॥૧॥

(આચરંગસૂત્ર-ટીકા)

આ ઉપરથી જણાય છે કે આં સિદ્ધસેનસૂરિએ ગંધહસ્તિ વિવરણ બનાવ્યું હતું. એવી પણ એક માન્યતા છે કે, ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ ઉપર ગંધહસ્તિ